

УДК 340.15(477. 54/62) “16/18”

І. В. Мусієнко, канд. істор. наук,
старший викладач Національного технічного університету
“Харківський політехнічний інститут”, м. Харків

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ПРАВОВИХ ІНСТИТУТІВ СЛОБОЖАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVII – В XIX СТ.

В умовах розвитку в Україні державотворчих процесів зростає роль досліджень з історії держави та права. Значний науковий інтерес складає аналіз історії виникнення, розвитку форм права й конкретних правових інститутів на території Слобожанщини. У XVII – XIX ст.ст. були закладені основи правової системи регіону, виробляються форми правових інститутів, установлюється їхня компетенція. Харків, як губернський центр Слобожанщини, в XIX ст. претендував на звання однієї з юридичних столиць України та всієї Російської імперії – в 1867 р. він став центром Харківської судової палати, під юрисдикцією якої перебувало 17 млн. громадян.

Актуальність спеціального узагальнюючого дослідження історії правих інститутів Слобожанщини зумовлена відсутністю подібних праць у існуючій історіографії. Загальну історіографію історії правових інститутів України XVII – XIX ст.ст. можна умовно поділити на три періоди, що пов'язані як із політичною ситуацією в країні, так і з розвитком історико-правової науки. Перший – кінець XIX ст. – до 1917 р. (фундаторами досліджень Слобожанщини в цей період були Д. І. Багалій та Д. П. Міллер [1]); другий – радянська доба, характерною особливістю якої стало розгляд правоохоронних органів лише як каральних органів для боротьби з революційним рухом й ігнорування інших сторін їхньої діяльності (дослідженню історії політичної поліції присвячені роботи Н. Б. Голікової [5], І. В. Оржеховського [20], М. О. Троїцького [26]; у монографіях М. П. Єрошкіна [9, 10], А. Й. Пашука [21], В. Дядиченка [8], Б. В. Віленського [3] розглядаються проблеми розвитку судової системи; аналіз діяльності імперського

МВС представлений у трудах Д. І. Шинджикашвілі [28]; у центрі уваги П. А. Зайончковського [11] та О. О. Самойленка [24] – вивчення кадрового складу чиновництва та поліції; розвиток пенітенціарної системи в Росії ґрунтовно вивчений М. М. Гернетом [4]). Третій період – це початок 1990-х років і до тепер. Фундаментальністю, новими підходами, виваженістю оцінок і глибиною аналізу визначається монографія В. М. Грицака, С. І. Посохова, О. Н. Ярмиша, присвячені історико-правовому аналізу інституту губернаторства [6, 22]. Історія поліції Російської імперії стала предметом дослідження українських учених О. Н. Ярмиша [29]; О. В. Талдикіна [25] та російських дослідників у колективній монографії [13].

Джерельною базою роботи є фонд 3 (Канцелярія Харківського губернатора) Державного архіву Харківської області, у якому містяться документи з питань реформування правоохоронних органів, їхній кадровий склад, фінансування, звітність правоохоронних органів, законодавчі акти вищих органів влади. Більшість опрацьованих справ зазначеного архівного фонду вводиться до наукового обігу вперше.

Періодизація розвитку правоохоронних органів на території Слобожанщини відповідає змінам у суспільно-політичному розвитку краю та України в цілому. Перший період – з кінця XVII до кінця XVIII ст. – період автономії України в складі Російської імперії, коли українські правові інститути й форми права були відмінними від загальноімперських, а Слобожанщина, до того ж, мала в правовій сфері ще й свої регіональні особливості. Другий період – початок XIX ст. до реформ 60–70-х рр. XIX ст. Цей період характеризується знищенням залишків автономії України й перетворення її правоохоронної системи на одну з ланок імперської. Третій – з 70-х років до кінця XIX ст. – період значних змін у правовій сфері, які стали наслідком проведених російським самодержавством реформ і контрреформ.

У XVII – XVIII ст.ст. на Слобожанщині існував військовий козацький полково-сотенний устрій. Полковник мав найвищу судову владу, головував у полковій канцелярії та в полковому суді. Для сотенних судів пол-

кові суди виступали судами другої інстанції. Паралельно з козацьким полковим устроєм наприкінці XVII ст. – на початку XVIII ст. на Слобожанщині існувало московське воєводське управління. У його функції входили військові справи, будівництво фортеці, збір податків у казну, а також керівництво (в тому числі й суд) російськими “служилими людьми”, що склали гарнізон фортеці. Вищими інстанціями для воєводи були старший Білгородський воєвода, Великоросійський, Помісний, Пушкарський та Розрядний прикази.

Матеріали судової практики Слобожанщини досліджуваного періоду свідчать, що при розгляді справ суди посилалися переважно на Литовський статут, норми Магдебурзького права. Велика частина справ вирішувалась на основі звичаєвого права [8, с. 314]. Застосовувались також царські грамоти, укази Сенату. Згодом основним джерелом права стало російське законодавство [15, с. 104]. Одним із перших проектів кодифікації права в Україні був збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ», що побачив світ у 1743 р. [27, с. 205–210]. Особливістю розвитку правової системи Слобожанщини стало те, що в краї меншої мірою, ніж на решті українських територій, застосовувався Литовський статут, у той же час дуже активно впроваджувалося російське законодавство, яке витісняло норми звичаєвого права.

При Петрі I починається створення прокуратури та регулярної поліції (за Регламентом Головного магістрату 1721 р.), яка в ті часи ототожнювалася з адміністрацією. В обов’язки поліції входила боротьба з пожежами, нагляд за застосуванням мір і ваги, благоустрій міста. Д. Багалій стверджує, що в козацькому Харкові окремих поліцейських органів не існувало [1, т. 1, с. 181]. Поліцейські функції покладалися то на городского (козацький чиновник, що слідкував за міськими укріпленнями й артилерією), то на сотника, для нічного патрулювання використовували додаткові наряди козаків, воєнні команди. У вкрай неприглядному стані перебувала харківська в’язниця. В 1781 р. на території Харківщини налічувалось 82 колодника, 31 з яких утримувались в Харкові, 11 у Богодухові [19, с. 189].

Протягом XVIII ст. у процесі інкорпорації українських земель до складу Російської імперії для полкових канцелярій при вирішенні судових справ було введено загальноімперське право. Катерина II остаточно знищила козацький устрій краю – в 1765 р. усі Слобідські полки були перетворені на регулярні гусарські, а Слобідська Україна – на Слобідсько-Українську губернію. Першим Харківським губернатором став гвардії майор Є. О. Щербінін. При Щербініні утворили Губернську канцелярію, провінціями керували провінційні канцелярії, яким підпорядковувались комісари (виконували й поліцейські функції), а цим останнім – виборні отамани й десятники окремих сіл. При губернських і провінційних канцеляріях були створені воєнні команди («штатні роти»). Посадові особи всіх судів за законом 7 листопада 1775 р. обиралися лише із представників дворян [11, с. 54]. Не зважаючи на оголошений у 1775 р. принцип розподілу влади, суди знаходилися в повній залежності від губернаторів. Таким чином, з 1775 р. у Слобідсько-Українській губернії діяла судова система Російської імперії.

У 1782 р. була реформована міська поліція, у містах була створена спеціальна поліцейська служба зі штатом наглядачів – «Управа благочинія», сфера діяльності якої була визначена «Уставом благочинія» [28, с. 57]. «Управу благочинія» в Харкові очолював поліцмейстер, а в повітових містах – городовий. Місто ділилося на райони, де призначались пристави, що мали власні канцелярії (частини), а райони поділялись на квартали, де поліцейські функції мали квартальні наглядачі, яким допомагали квартальні поручики [5, с. 276–278].

29 вересня 1780 р. Слобідсько-Українська губернія була перетворена на Харківське намісництво із центром у Харкові [1, т. 1, с. 98]. Намісники мали ще більше повноважень, ніж губернатори. У Сенаті їх голос дорівнював до голосу сенаторів. За указом Павла I від 12 грудня 1796 р. Харківське Намісництво було знову перетворене на Слобідсько-Українську губернію [22, с. 12].

Початок XIX століття ознаменувався продовженням політики централізації та ліквідації залишків автономії України. В умовах бездержавності суспільно-політичне й правове становище в Україні цілком визначалося імперськими державними структурами. У цей період найвищим представником влади в Слобідсько-Українській губернії був губернатор, який мав і судову владу. «Загальний наказ цивільним губернаторам» від 1837 р. визначав статус губернатора як «господаря губернії» [6, с. 43]. Діяльність губернатора контролювалася імперським центром через губернського прокурора та жандармського штаб-офіцера. За висновками харківських учених С. Посохова та О. Ярмиша, влада губернатора мала двоякий характер – він, з одного боку, призначався й безпосередньо підпорядковувався імператору, мав величезні повноваження, з іншого – як підзвітна МВС особа поступово перетворювався на чиновника цього відомства [22, с. 13]. Губернатор очолював колегіальний орган – губернське правління (віце-губернатор, радники, прокурор, канцелярія), що відало судовими справами й міською поліцією. До системи губернського правління входили також губернські установи галузевого управління — казенна палата, рекрутське “присутствіє”, “присутствія” поліції, суду, інших органів, підпорядкованих губернаторові. Губернському апаратові підпорядковувався повітовий апарат управління. Повіти поділялися на стани. Становий пристав у своїй діяльності спирався на сільську виборну поліцію, сотських і десятських, і на вотчинну поліцію поміщиків. Для управління державними селянами були створені волості.

Судову систему Слобідсько-Української губернії в цей період остаточно привели у відповідність до судової системи корінних губерній Центральної Росії. Судами першої інстанції були станові суди: у повітах — земські суди для дворян і селян; у містах — магістрати та ратуші для купців і міщан. Другою інстанцією (апеляційною й ревізійною) для них уважалися губернські суди (палата кримінального й палата цивільного суду). Окрім того, у губерніях існували так звані совісні суди для розгляду сімейних справ, справ про злочини боже-

вільних і неповнолітніх (у Харкові вони були засновані в 1803 р.) [7, Оп. 9. – Од. зб. 157. – арк. 1]. Штат Харківського совісного суду в 1852 р. складав 11 осіб, на утримання яких витрачалося 2109 крб. [7, Оп. 168. – Од. зб. 294а. – арк. 1–12]. Штат судів був укомплектований головним чином дворянами [7, Оп. 14. – Од. зб. 126. – арк. 19]. Суди в 1828–1829 рр. перевели на російську мову. Губернатор був зобов'язаний відправляти справи на розгляд у Сенат як до вищої судової інстанції [7, Оп. 12. – Од. зб. 163. – арк. 9–87].

Унаслідок реформ покращилась діяльність судової системи краю. Слобідсько-Українській палаті кримінального суду була навіть оголошена подяка імператора за успішне закінчення справ у 1806 р. [7, Оп. 14. – Од. зб. 21. – арк. 2]. Особливу групу справ цієї палати складали справи про фальшивомонетників [7, Оп. 17. – Од. зб. 652. – арк. 1]. У 1813 р. у 10-ти повітових судах, двох міських Магістратів, у п'яти міських ратушах, 6-ти дворянських опіках, одному сирітському суді та 10-ти повітових судах Харківщини розглядалось 463 справи [7, Оп. 21. – Од. зб. 289. – арк. 1]. У 1807 р. навіть був прийнятий Указ Сенату, який зобов'язував кримінальні палати у вироках до тілесних покарань указувати кількість ударів, «чтобы участь подсудимого не могла пострадать свыше меры им содеянного» [7, Оп. 13. – Од. зб. 86. – арк. 1]. Порівняно зі скасованим в Україні Литовським статутом правова система за Зводом законів Російської імперії мала сучасніший характер, хоча загалом залишалася феодальною. Джерелами кримінального права в Україні з 1840–1842 рр. стали 15-й том Зводу законів Російської імперії 1832 р. і введене в дію з 1 травня 1846 р. “Обширное Уложение” 1845 р. (2224 статті) [15, с. 77].

У 1836 р. губернія була перейменована зі Слобідсько-Української на Харківську. Харків у 1835 – 1856 рр. став адміністративним центром трьох губерній – Харківської, Полтавської, Чернігівської, столицею генерал-губернаторства й резиденцією генерал-губернатора. Це звузило вплив харківського губернатора. В 1856 р. генерал-губернаторство за указом Сенату від 25 лютого було скасоване [22, с. 15].

В організації політичної поліції велика роль приділялася жандармерії. У губернських містах у 1817 р. сформували жандармські підрозділи. У Харкові на базі драгунської команди Харківської поліції була створена жандармерія внутрішньої варти й передана в підпорядкування командувача Харківського гарнізону [7, Оп. 32. – Од. зб. 132. – арк. 11]. 25 червня 1827 р., у день народження імператора, в країні був утворений корпус жандармів, що виконував обов'язки політичного нагляду, кінної міської та військової поліції й вважався виконавчим органом третього відділення імператорської канцелярії [28, с. 63]. Уся територія Росії була поділена на 5 жандармських округів (згодом їхня чисельність виросла до 8). Харків потрапив до складу 4-го жандармського округу, а харківський жандармський штаб-офіцер наглядав за губернською адміністрацією Слобідсько-Української та Курської губерній. У 1854 р. у Харківській жандармській команді в штаті перебувало 5 офіцерів та 23 рядових [7, Оп. 176. – Од. зб. 113. – арк. 40], які мали спостерігати за особами, що знаходилися під наглядом поліції [7, Оп. 189. – Од. зб. 48. – арк. 2].

У 1803 р. був опублікований указ «Про засоби для виправлення поліції в містах», який, поряд з «Уставом благочинія», став основним нормативним актом, що визначав функції, структуру та компетенцію міських поліцейських установ. Харківське міське поліцейське управління було колегіальною установою, до його складу входили городовий, пристави та міські ратмани. На чолі поліції стояв городовий, який інформував губернську канцелярію про ситуацію в місті [7, Оп. 22. – Од. зб. 41. – арк. 5], звітував про результати розшуку дезертирів, селян, що втекли від поміщиків [7, Оп. 7. – Од. зб. 22. – арк. 1–83]. У 1807 р. посаду городового скасували, замість неї була введена посада поліцмейстера. В 1807 р. штат міської поліції Харкова (він поділявся на три частини) складався з 1 поліцмейстера, 3 приставів та 6 кварталних наглядачів, поліція відала також драгунською командою та губернською ротою, на утримання яких місто виділяло 3280 крб. [7, Оп. 14. – Од. зб. 69. – арк. 5–7, 30]. У 1825 р. до канцелярії Слобідсько-Українського генерал-губернаторства було відправлено припис із Мініс-

терства фінансів, у якому йшла мова про необхідність прискорення розслідування злочинів, з тим, щоб скоротити витрати на утримання затриманих [25, с. 122–123]. За звітом у 1843 р. у Харківській міській поліції перебувало 973 справи (із них 27 кримінальних), утримувалося 9 арештантів, з 1068 наказів і приписів за цей рік виконаними були 984 [7, Оп. 133. – Од. зб. 413. – арк. 6–8].

У губернії в кожному повіті існував власний острог, де утримувалися в'язні. Кількість в'язнів була невеликою. Так, у червні 1824 р. у Зміївському острозі утримувалося 15 арештантів [12, с. 18]. 25 квітня 1821 р. був затверджений загальноімперський проект будівництва в'язниць. У Харкові почали будувати тюремний замок [4, с. 103; 16, с. 137].

На середину XIX ст. судова система Російської імперії внаслідок своєї недосконалості перетворилась на гальмо подальшого розвитку країни. Намагаючись змінити таке становище, харківське дворянство ще в 1858 р. прийняло постанову про спрощення й гласність судочинства [7, Оп. 192. – Од. зб. 570. – арк. 29–33]. Судова реформа 1864 р. проголосила буржуазні принципи судочинства, заснувала адвокатуру й нотаріат. Реформа створила подвійну систему судів: місцеві суди — одноособовий мировий суддя, повітовий з'їзд мирових суддів і Сенат та загальні суди — окружні суди, судові палати й Сенат. Для обрання на посади в судах кандидат повинен був мати відповідну освіту та майновий ценз [7, Оп. 230. – Од. зб. 127. – арк. 48]. Так, харківському титулярному раднику П. Линтварьову в 1897 р. було відмовлено в затвердженні на посаду мирового судді, тому що в нього виявилось не 250 десятин землі, як вимагав закон, а лише 163 десятини [7, Оп. 282. – Од. зб. 717. – арк. 13–14].

У 1867 р. у Харкові заснували судову палату, яка була вищим судовим органом для Харківської, Курської, Воронезької, Орловської, частково Катеринославської та Тамбовської губерній [1, т. 2, с. 181]. У 1869 р. до неї приєднана Полтавська, а 1874 – Чернігівська губернії [3, с. 204]. У віданні Харківської судової палати стояло 8 окружних судів, з яких три були в Ха-

рківській губернії (Харківський, Сумський та Ізюмський). Харків, як судовий центр, охоплював близько 17 млн. населення й територію 434 тис. квадратних кілометрів [1, т. 2, с. 230]. Судова палата складалась зі старшого голови, голів департаментів і 9 членів та поділялась на два департаменти (кримінальний і цивільний).

У країні поступово розширюється компетенція й сфера діяльності III відділення та корпусу жандармів. Так, до Харкова постійно надсилалися циркуляри про розшук неблагонадійних, учасників революційних виступів, особливо в 60-ті роки – учасників польського повстання [7, Оп. 221. – Од. зб. 107. – арк. 1]. У 1867 р. у кожній губернії, у тому числі й Харківській, були створені жандармські управління, загальна поліція була поставлена під контроль жандармів. У 1895 р. штат Харківського губернського жандармського управління поступався за чисельністю лише столичним – він налічував 6 офіцерів, 4 вахмістри, 70 унтер-офіцерів [14, с. 447]. У 1897 р. на агентурно-розшукові потреби по Харківському жандармському управлінню було виділено 7 тис. крб. [29, с. 89]. Окрему воєнно-поліційну частину являла собою залізнична жандармерія. Вона здійснювала нагляд за порядком на залізницях, допомагала затримувати злочинців, повідомляла про факти порушень іншим підрозділам поліції [23]. У 1867 р. були утворені спеціальні залізничні жандармські управління, до штату кожного з яких входило до 300 унтер-офіцерів [13, с. 30]. На Харківщині існувало навіть два жандармських поліцейських управління залізничними дорогами – Харківське й Харківсько-Царицинське [29, с. 108].

Каральна політика царизму призвела до посилення терористичної діяльності народників. У 1878 р. у Харкові вперше зафіксований випадок озброєного опору народників під час арешту [26, с. 76]. 9 лютого 1879 р. народник Г. Гольденберг смертельно поранив харківського губернатора Д. Кропоткіна, якого революціонери звинуватили в жорстокому поводженні з в'язнями, що утримувались у Харківській в'язниці [20, с. 173; 7, Оп. 272. – Од. зб. 83. – арк. 1–3]. В 1879–1881 рр. із трьох губерній України – Київсь-

кої, Харківської та Одеської вислали без суду за «неблагонадійність» 1767 осіб [26, с. 94].

У 1879 р. було введено посади тимчасових генерал-губернаторів із надзвичайними повноваженнями в найбільших містах – Петербурзі, Одесі та Харкові [20, с. 169]. Першим тимчасовим генерал-губернатором у Харкові став М. Т. Лорис-Меліков. Він мав майже необмежену владу над 6 губерніями, а також військами, що входили до складу Харківського воєнного округу [1, т. 2, с. 207]. Внаслідок убивства народовольцями імператора Олександр II й введення становища посиленої охорони харківський губернатор отримав надзвичайні повноваження. Посада тимчасового генерал-губернатора стала зайвою, і в 1882 р. Харківське генерал-губернаторство припинило існування [2, с. 116–117].

В 1868 р. були встановлені нові штати й збільшені посадові оклади для харківської поліції. Поліцію звільнили від невластивих їй функцій – господарські справи перейшли до органів місцевого самоврядування, попереднє слідство – судовим слідчим. У 1899 р. міський голова І. Голеніщев-Кутузов запропонував збільшити штат поліції, пояснюючи це значним ростом міста й збільшенням навантаження на поліцію [18, с. 8]. Додаткові асигнування планувались в обсязі 16780 крб. [17, с. 1–2, 8].

У 1880 р. у країні завершилось створення єдиної системи поліцейських органів, було реорганізовано МВС, яке відало відтепер політичною та загальною поліцією. Усіма видами поліції керував департамент поліції, III відділення скасовувалось, а жандарми віднині знаходились в безпосередньому підпорядкуванні міністра внутрішніх справ. Згідно з переписом населення в Харкові в 1897 р. в адміністрації, суді й поліції в місті працювало 1853 особи. Приватною юридичною діяльністю займалися 205 осіб. У в'язницях перебував 831 в'язень [1, т. 2, с. 151–153]. У 1899 р. в Харкові була створена спеціальна фабрично-заводська поліція [13, с. 36].

В імперії проводилась також і реформа пенітенціарної системи. В 1879 р. було створене Головне тюремне управління, якому на місцях підпорядковувались губернські тюремні інспекції [29, с. 71]. Скасована стано-

вість у режимі відбування покарання, ліквідовані «робітні будинки», арештантські роти, боргові в'язниці. У Харківській губернії внаслідок цих реформ з'явилися так звані «централі» – великі в'язниці, що знаходилися в центральному підпорядкуванні – Новоборисоглібський та Новобелгородський [10, с. 230]. За висловлюванням начальника Головного тюремного управління К. П. Грота, умови утримання в них були «смертельними». Лише за 5 років існування централів (1875–1880 рр.) там померли 8 в'язнів і 35 збожеволіли [26, с. 113].

У 1889 р. у Росії було проведено судово-адміністративну реформу, яка стала завершенням контрреформ у галузі судового управління й фактично ліквідувала важливі здобутки судової реформи 1864 р. Замість адміністративних органів (повітових присутніх із земельних справ) і судових органів (мирових суддів та мирових з'їздів) було запроваджено інститут земських дільничних начальників (у Харківській губернії з 1 вересня 1890 р.) [7, Оп. 282. – Од. зб. 94. – арк. 2].

Підводячи підсумок, підкреслимо, що саме в XVII – XIX ст.ст. були закладені основи системи правових інститутів Слобожанщини. В XVIII ст. проходить поступова ліквідація автономії Слобідської України, сфера застосування права України звужується, а з 1775 р. на її території вже діяла судова система Російської імперії. На початку XIX ст. імперська влада вжила комплекс заходів щодо уніфікації правової системи Харківської губернії у відповідності до загальноімперських стандартів. Із заснуванням Харківського генерал-губернаторства Харків перетворюється на важливий адміністративний центр. Другу половину XIX ст. характеризують дві визначальні тенденції – процеси, пов'язані з реформами 60–70-х років та наростання революційного та національно-визвольного руху. У зв'язку з відкриттям Харківської судової палати Харків у цей період набуває ваги також і як юридичний центр. Таким чином, наприкінці XIX ст. система правоохоронних органів Слобожанщини мала доволі чітку структуру, рівень розвитку правових інститутів і форм права відповідав тогоча-

сним суспільно-політичним реаліям. Харків посідав важливе місце в адміністративній і судовій системі як України, так і всієї Російської імперії.

Список літератури:

1. *Багалея Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905 гг.): В 2-х т. – Харьков: Препринт. изд., 1993. – Т. 1. – 571 с.; Т. 2. – 982 с.
2. *Білоконь М. В.* Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): Історико-правове дослідження. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 260 с.
3. *Виленский Б. В.* Судебная реформа и контрреформа в России. – Саратов: Приволж. кн. изд-во, 1969. – 400 с.
4. *Гернет М. Н.* История царской тюрьмы. – М.: Юриздат, 1951. – Т. 1. – 327 с.
5. *Голикова Н. Б.* Органы политического сыска и их развитие в XVII – XVIII вв. // Абсолютизм в России XVII – XVIII вв.: Сб. ст. – М.: Б. в., 1964. – С. 243–281.
6. *Грицак В. М.* Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії).– Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. – 160 с.
7. Державний архів Харківської області. – Ф. 3.
8. *Дядиченко В. А.* Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К.: АН УРСР, 1959. – 531 с.
9. *Ерошкин Н. П.* Крепостное самодержавие и его политические институты (первая половина XIX века). – М.: Мысль, 1981.– 252 с.
10. *Ерошкин Н. П.* История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Высш. шк., 1983. – 352 с.
11. *Зайончковский П. А.* Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.

12. История Первомайской милиции: Сб. архив. документов, матер. и воспомин. сотрудников Первомайской милиции. – Первомайск: Тенгри, 2000. – 144 с.
13. История полиции России: Краткий исторический очерк и основные документы. – М.: Щит, 1998. – 200 с.
14. Історія держави і права України: Підручник: У 2-х т. – / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. – Т. 1. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 656 с.
15. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: Підручник. – Л.: Світ, 1996. – 296 с.
16. Мачулин Л. І. История тюремного Харькова. 1668–1917. – Х.: Вид. Мачулин, 2005. – 207 с.
17. Об увеличении штата полиции: Доклад город. головы И. Голенищева-Кутузова. – Харьков: Б. и., 1899. – 10 с.
18. Объяснительная записка по вопросу об усилении ныне действующего штата Харьков. город. полиции. – Харьков: Б. и., 1899. – 11 с.
19. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст.: Описово-статистичні джерела АН УРСР. – К.: Наук. думка, 1991. – 223 с.
20. Оржеховский И. З. Самодержавие против революционной России (1826–1880). – М.: Мысль, 1982. – 207 с.
21. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII – XVIII ст.ст. (1648–1782). – Л.: Вид. Львів. ун-ту, 1967. – 179 с.
22. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. – 2-е изд., испр. и доп. – Харьков: Ун-т внутр. дел, 1997. – 164 с.
23. Приказ по Харьковско-Царицынскому Жандармскому полицейскому управлению железных дорог. – Харьков: Б.в., 1898 и 1899. – 19 с.; 13 с.
24. Самойленко О. О. Професійна підготовка поліцейських Росії наприкінці XIX – початку XX ст. // Вісн. ун-ту внутр. справ. – 1999. – № 9. – С. 29–34.
25. Талдикін О. В. Міська поліція в Україні в першій половині XIX ст. // Вісн. ун-ту внутр. справ. – 1998. – № 3–4. – С. 117–126.

26. *Троцкий Н. А.* Царские суды против революционной России. Политические процессы 1871–1880 гг. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1976. – 407 с.

27. Хрестоматія з історії держава і права України – Т. 1: 3 найдавніших часів до початку ХХ ст. – К.: Ін. Юре, 1997. – 464 с.

28. *Шинджикашвили Д. Н.* Министерство внутренних дел царской России в период империализма. – Омськ: Б.в., 1974. – 111 с.

29. *Ярмыш А. Н.* Наблюдать неотступно... (Об организации и основных направлениях работы административно-полицейского аппарата органов политического сыска царизма). – К.: Юринформ, 1992. – 186 с.

Надійшла до редакції 29.11. 2007 р.